

A mutató névmások funkcionális vizsgálata¹

1. A névmási szóosztály elemeit összefoglalóan a Magyar grammatika (Keszler 2000: 69) a szófaji felosztásokban alkalmazott Herman Paul-féle hármas szempont szerint a következőképpen jellemzi: szintaktikailag mondatrészs szerepeket töltenek be, morfológiai szempontból toldalékolhatók, szemantikailag – Károly Sándor terminusával élve (1970: 71) – indirekt denotatív jelentéssel, másképp fogalmazva: a főnevekhez, melléknevekhez képest részleges jelentéssel rendelkező szófajcsoport. Ez alapvetően és általánosságban a következőket jelenti: a névmások nem közvetlenül utalnak a konkrét világra a jeltárgy megnevezésével, hanem általában, közvetett, indirekt módon a mindenkori kontextus vagy beszédhelyzet segítségével. Ezt a beszédhelyzet vagy szintaktikai-szemantikai környezet segítségével történő utalást vagy jeltárgy-azonosítást nevezzük a névmás referenciális értelmezhetőségének, mely elsősorban pragmatikai keretben történik.

Hogyan kell mindezt értelmezni? Induljunk ki abból a nyilvánvaló tényből, hogy minden nyelvi egység a szövegben, pontosabban a szövegvilágban kapja meg érvényes funkcióját és értelmét (vö. Tolcsvai 2001: 121). A névmások vonatkozásában mindez lexikálisan adott alapvető szófaji jellemző, a névmások pragmatikai és referenciális jellegűek, s ebből ered szövegtani képességük, amely egyben a szófajiságuk legfontosabb jellemzője. A névmások tehát a szövegértelmezés mikroszintjének nyelvtani formái, az elemi egységek szövegszintű kapcsolatában vesznek részt, azaz nyelvtani-lexikális tulajdonságaik alapvetően alkalmassá teszik őket a szövegbeli mikroszintű kapcsolatok kialakítására szűk szemantikai megkötések nélkül (vö. Tolcsvai 2001: 169). Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a névmásoknak nincsen állandó, általános jelentésük. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a jelentések nem egyneműek, hanem névmásfajtánként más és más absztrakciós szintet képviselnek, s így a névmási alosztályokhoz más és más szövegtani és/vagy grammatikai, valamint logikai funkciók kapcsolódnak. Ebből viszont nyilvánvaló az, hogy a különféle névmások referenciális értelmezhetősége és az ezzel szorosan összefüggő helyettesíthetősége is meglehetősen nagy eltéréseket mutathat.

A névmások funkcionális alcsoportjainak összességét tekintve² a névmás referenciális értelmezése alapvetően háromféleképpen valósulhat meg. Ezek a következők:

1. deixis,
2. koreferencia,
3. halmazreferencia.

A deixis és a koreferencia a mikroszintű szövegtani formák két alapkategóriája. A koreferencia általánosságban a névmás, a 0 + INFL., az egyeztetés, a határozottság kategóriáján alapul, a halmazreferencia pedig a logikai operátori szerepkörű, többnyire kvantorértékű általános és határozatlan névmásokra jellemző. A koreferencia további tipikus megvalósulási formái szerkezeti-grammatikai szempontból:

- a) a kontextusfüggő, vagyis tagmondaton túlmutató forikus referencia;
- b) a tagmondaton belüli forikus referencia;
- c) a konnexiós referencia. (Vö. részletesen Laczkó 2000.)

¹ Készült a Bolyai-ösztöndíj támogatásával. Előadásként elhangzott 2003. május 8-án a Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén.

² A névmások funkcionális alcsoportjai a következők: 1. személyes névmás (beleértve a birtokost is), 2. visszaható névmás, 3. kölcsönös névmás, 4. mutató névmás, 5. kérdő névmás, 6. vonatkozó névmás, 7. általános névmás (gyűjtő, tagadó és megengedő alcsoportokkal), 8. határozatlan névmás.

A névmási alosztályok közül a mutató névmás rendelkezik a legtöbb referenciális értelmezési lehetőséggel, ilyenformán a legtöbb funkcióval is.

Az alábbiakban a mutató névmások tipikus és sajátos szövegtani és grammatikai funkcióit veszem sorra, s kitérek azokra a szerepkörökre is, amelyek már eltávolodtak a tényleges névmási funkcióktól.

2. A mutató névmások legősibb funkciója minden bizonnyal a deixis. A mutató névmás tehát az a nyelvi eszköz lehet, amely „a szövegvilág részévé tett, érzékelésen alapuló reprezentációt rámutatással jelöli ki” (Tolcsvai 2001: 175). Tolcsvai Nagy Gábor szövegtani monográfiája alapján a deixissel mint szövegtani művelettel kapcsolatosan a következőket kell kiemelni. A deixis egy dolog, másképpen fogalmazva: a referens érzékelésen alapuló reprezentációja, vagyis a deixissel egy addig külső dolgot, pontosabban a külső világ egy entitásának nem nyelvi, hanem főként vizuális reprezentációját bevonjuk a szövegvilágba, így téve lehetővé a nyelvi eszközzel történő rámutatást. Azaz a külső világ nem nyelvi és a szöveg nyelvi reprezentációi kerülnek egymás mellé szoros kapcsolatot hozva létre a szövegvilág és a külső világ között. Lényeges momentum a deixisben, hogy a jelentés nem játszik szerepet, nincs fogalmat jelölő nyelvi reprezentáció, csak irány-, idő-, mód-, minőség- vagy helyreprezentáció. Mindebből következik, hogy a deixis alapvetően és elsődlegesen beszélt nyelvi jelenség. A rámutatás nyelvi végrehajtását főképpen mutató névmási elemek³ végzik, valamint a személyes névmások és olyan határozószók, amelyek tartalmaznak névmási elemet, például a *most*.

2.1. A mutató névmások deiktikus funkcióját vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg. A mutató névmás úgynevezett exoforikus, tehát szövegen kívülre mutató deiktikus referenciája lehet térbeli, ezen belül:

- a) irányt jelölő: *Erre futott el a tolvaj!*
- b) helyjelölő: *Itt láttam meg először Jánost.*
- c) dimenzionális: *Ekkorára lapult össze a piskóta, miután kivettem a sütőből.*

A térbeli rámutatáson belül megkülönböztethető továbbá az úgynevezett autodeixis, amely a tényleges térben történő rámutatást jelenti, valamint a heterodeixis, amelyben a rámutatás egy elképzelt, meghatározott teret jelöl. Az alábbi példák a Fővárosi Önkormányzat 2002. április 18-i jegyzőkönyvéből⁴ származnak, amely a közgyűlésen elhangzottak szó szerinti átirata:

Autodeixis: *Azt hiszem, hogy itt elég sokan vannak avatott szakértők, akik ezt [a tényt] nagyon jól tudják.*

Az *itt* névmás a tényleges térben történő rámutatás, nevezetesen a közgyűlés ülésterme.

Heterodeixis: *Mindezzel együtt úgy ítéljük meg, hogy nem lenne szerencsés ide toronyházat építeni.*

Az *ide* névmás értelemszerűen nem lehet tényleges térben történő rámutatás, hiszen a szöveg az ülésteremben hangzott el. A névmás annyiban heterodeiktikus, hogy miközben a képviselő

³ A mutató névmási elemek közé sorolom az ún. határozószói mutató névmásokat is (*itt, oda, innen, azután, így, akképpen, ennyire, arra* stb.) a Magyar grammatika alapján (Kugler–Laczkó 2000: 167). A korábbi magyar leíró nyelvtanok ezeket az elemeket névmási határozószóként kezelték (vö. Temesi 1961: 225–57; Velcsovna 1968: 59–61). Tény, hogy morfológiailag és a helyettesíthetőséget tekintve valóban inkább a határozószói főkategóriába tartoznak, s azon belül a névmási alkategóriába, szövegtani-funkcionális szempontból azonban a névmási főkategória határozószói alkategóriájának részei (vö. Laczkó 2003).

⁴ Köszönettel tartozom Bánovics Tamásnak, hogy az anyagot rendelkezésemre bocsátotta.

ezt a megnyilatkozást mondta, az előtte lévő előterjesztésre mutatott, amelyben szerepelt a toronyházépítés lehetséges helyszíne.⁵

Az exoforikus deixis lehet továbbá időbeli, ezen belül:

- a) időpontra utaló: **Itt** fejezzük be a vitát.
- b) időtartam kezdetére vagy végére utaló: **Eddig** tartott a türelmem.

Az időpontra utaló deixis gyakran együtt jár metaforikusan értelmezhető térbeli deixissel is, vagyis az *Itt fejezzük be a vitát* mondat *itt* mutató névmása egyszerre jelölheti a megnyilatkozás elhangzásának idejét és helyét.

Az exoforikus deixis azonosíthat:

- tárgyat: **Ott** a könyvem!
- személyt: **Ez** Géza!
- módot: **Így** tartsd a könyvet!
- állapotot: *A macska egész nap **így** feküdt.*
- tulajdonságot: *Pont **ilyen** ruhát szerettem volna!*
- mennyiséget: *Csak **ennyi** kenyér van itthon!*

A mutató névmási exoforikus deixisben a rámutatás történhet pusztán a névmással, például: **Ezt** kérem. Ebben az esetben csak és kizárólag a beszédhelyzet teszi értelmezhetővé a rámutatást, a névmás irányt jelöl. Lehet azonban a deixis nyelvileg kifejtő is, például: **Ezt** az almát kérem. A névmás funkciója ilyenkor is az irányjelölés. A kifejtő rámutatás grammatikailag jellemzően kijelölő jelzős szerkezet, a névmási kijelölő jelző pedig az értelmezőből keletkezett hangsúlyeltolódással. Az ilyen típusú, eredetileg névmási alaptagú értelmezős szerkezetek létrejöttének pedig feltehetően éppen az az oka, hogy a névmás referenciális értelmezését kellett pontosítani az utaltnak a megnevezésével. Úgy tűnik, annak függvényében, hogy a rámutatás nyelvileg milyen mértékben van kifejtve, a deiktikus mutató névmás funkciója eltolódik a tulajdonképpeni irányjelölés felől egyfajta nyomósító szerep felé:

1. **Ezt** az almát kérem.
2. **Ezt** a kukacos almát kérem.
3. **Ezt** az asztal bal sarkán lévő kukacos almát kérem.

A mutató névmási exoforikus deixissel kapcsolatosan még egy fontos kiemelendő tényezőt kell megemlíteni. A rámutatásban következetesen érvényesül a közel-távol kettősség. Ennek megfelelően a mutató névmásokra egységes fonológiai felépítés jellemző: palatális-veláris alakváltozataik vannak, s ezek értelemszerűen funkcionálisan elkülönülnek. Konkrétan vagy metaforikusan közelre mutat a palatális alakváltozat, távolra a veláris. A közel-távol kettősség az úgynevezett deiktikus középpontból értelmeződik (vö. Tolcsvai 2001: 175). Ennek megfelelően a leíró grammatikák által nyomatékosnak nevezett mutató névmások, például az *emez* : *amaz* alakváltozatok (vö. Kugler–Laczkó 2000: 166) funkciója alapvetően nem a nyomatékosítás, hanem a közel-távol kettősség rendszerének kiteljesítését biztosítják. A deiktikus szerepű *emez* például a közelség kategóriáján belül a deiktikus középponttól konkrétan vagy metaforikusan távolabb eső nyelven kívüli entitásra

⁵ Az *ide* névmás azonosítását a fenti példában számomra az tette lehetővé – hiszen a közgyűlés anyagát magnófelvételtől, illetőleg írásos jegyzőkönyvből ismerem –, hogy egy jóval korábbi szövegelméletben már szerepelt a magasházépítés egyik lehetséges helyszíne, a Soroksári-Duna-ág egy adott része, így az írott anyag olvasásakor a szituációt anaforikusan is lehetett értelmezni.

mutathat: *Ezt a dobozt a pincébe, emezt a padlásra vidd!* Ugyanígy a távolság kategóriáján belül az *amaz* a távolabbi entitást jelölheti. Az *emez* : *amaz* névmások mindig tartalmaznak tehát egy olyan viszonyítást, amelyben egy másik külső entitáshoz képest értelmezhetők, tehát *emez* = ez a másik, *amaz* = az a másik.

2.2. Az endoforikus, azaz a szövegrészletre utaló, szövegen belüli deixis, amelyet a szakirodalom szöveg- vagy diskurzusdeixisként tart számon (Levinson 1994: 856), a névmások közül elsőrendűen magas hangrendű mutató névmással valósul meg. A diskurzusdeixis rámutathat egy szövegrészlet helyére és/vagy időbeli vonatkozására a diskurzuson belül. Például: *Hallottad már ezt a viccet? Két teve megy a sivatagban...* Az *ezt* mutató névmásnak a funkciója ebben az esetben a vicc szövegrészletbeli helyének kijelölése, erre a helyzetre mutat rá, tartalmilag nem referál az általa kijelölt szövegre. Ennek az az oka, hogy a deixis nyelvileg kifejtő, grammatikailag a mutató névmás kijelölő jelzői pozícióban van. A nyelvileg nem kifejtő endoforikus deixis esetén azonban a névmás nemcsak a diskurzus egy részének szövegbeli helyére, hanem annak tartalmi vonatkozására is rámutat: *Tegnap Péter időben hazaérkezett. – Ez nem igaz.* A névmás ilyenkor nyilvánvalóan nem kijelölő jelzői szerepben áll, hanem önálló használatú, ám átalakítható kijelölő jelzős szerkezetté úgy, hogy az alaptag egy a tartalmi vonatkozásnak megfelelő tartalomváró szó lesz: *Ez a kijelentés/megállapítás/tény nem igaz.* Ilyenformán a mutató névmás egyszerre deiktikus és anaforikus jellegű. További két példa az endoforikus deixis és az anaforikus utalás együttes megjelenésre az önkormányzati jegyzőkönyvből (továbbiakban: Jk.):

Azt hiszem, itt elég sokan vannak avatott szakértők, akik ezt nagyon jól tudják.

Az *ezt* névmás a következőképpen értelmezhető: 'azt a tényt, amiről az előbb/az eddigiekben beszéltem', 'azt a tényt, amiről az előbb/fentebb/az eddigiekben szó volt'.

Nem rabolva a türelmüket – nyilván még többen hozzá fognak szólni a vitában –, egységesen úgy ítéljük meg, hogy elképzelhetően lesz olyan pillanat a jövőben, amikor erre vissza kell térni, de ma az a jó döntés, ha toronyházat, magasházat nem engedélyezünk sehol Budapesten.

Az *erre* névmás értelmezése: 'arra a kérdéskörre/problémára, amiről az előzőekben beszéltem'. (Deixis és anafora összefüggését lásd alább is.)

A diskurzusdeixis szerepében lévő magas hangrendű mutató névmás viszonylag gyakori egyenes idézetek esetén az idézőmondatokban:

Nádas Péter ezt írja a Mese a tűzről és a tudásról című novellájában: „Magyarországot egy forró nyári éjjelen, ismeretlen tettesek, ismeretlen indítékból és ismeretlen körülmények között, a négy sarkánál felgyújtották.”

„Első Károly király kihagyhatatlan feje” – ezzel az alcímmel kezdődik Ottlik Géza A Budapesti (Budai) Torna Egylet című 1987-es írása.

Ha az idézőmondat az idézet után áll, az idézet előrevetett propositumként funkcionál (az előrevetett propositumokat lásd alább is).

A hátul álló idézőmondatból a névmás gyakran elmarad:

„Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj, megint egy mondat” – (ezt) írja Esterházy Péter Otthon című munkájában.

Gyakori, hogy az önálló használatú szövegdeixis szerepű mutató névmás az összefoglaló jelentésű *mind-* előtaggal szerepel:

Mindzezel együtt úgy ítéljük meg, hogy nem lenne szerencsés ide toronyházat, magasházat építeni. (Jk.)

Előfordul, hogy a mutató névmás egyszerre tölti be az exoforikus és az endoforikus deixis szerepét:

*Frakciónk hétfőn elég hosszan tárgyalta ezt a napirendet, ami nyilvánvalóan nem volt meg-
lepő, hiszen elég régóta téma már ez a magasházkérdés. (Jk.)*

Mindkét magas hangrendű mutató névmás endoforikus, hiszen a képviselő elsőként szól hozzá a vitában, tehát a névmásokkal rámutat arra, hogy a következőkben erről a kérdéskörrel lesz szó. Exoforikusak is egyben, mert a képviselő előtt található a napirendi ponthoz kapcsolódó előterjesztés, amelyre mint a külső világ entitására mutat rá, miközben a fenti megnyilatkozást teszi. Vagyis bizonyos szituációkban a kétféle deiktikus szerepkör nem választható szét élesen.

A szintaktikailag kijelölő jelzői szerepű mutató névmásnak létezik egy sajátos diskurzus-deixis-funkciója is. A következő példában: *Tegnap láttam a könyvesboltban egy nagyon jó könyvet. Ez a könyv azóta a polcomon van*, a második mondat alanya (*a könyv*) anaforikus (megismélt elem), kijelölő jelzője a diskurzusdeixis szerepében van, hiszen visszamutat az előző mondat tárgyi pozíciót betöltő antecedensére, ám a mondat e nélkül a jelző nélkül is helytálló pragmatikailag, tehát nem a névmás azonosít: *Tegnap láttam a könyvesboltban egy nagyon jó könyvet. A könyv azóta a polcomon van*. A mutató névmásnak ezt a funkcióját a Grundzüge einer deutschen Grammatik című német nyelvtan operátori szerepkörnek tartja, és iotaoperátornak nevezi. A következő megállapítást teszi róla: az az X elem, amire érvényes az, hogy X (Grundzüge 1981: 670). További példák:

Magyarán: a Csepel-északi területet egy nagyon szép helyen, gyakorlatilag a Duna fősodra és a Soroksári-Duna között valamifajta közparki, parkosított funkcióval lehetne a város számára legjobban hasznosítani. Természetesen senki nem mondja azt, hogy ezt a jövődő közparkot vagy ezt a zöldfelületet nem lehet valamilyen formában beépíteni. (Jk.)

Ezt a Csepel-északi területet nagyon szépen ki lehet tisztítani, nagyon szép része lehet a városnak, függetlenül attól, hogy milyen politikai színezet lesz a jövőben. (Jk.)

Mindhárom magas hangrendű mutató névmás endoforikus és iotaoperátor egyben.

Az endoforikus deixisen belül még egy sajátos formát kell megemlíteni. A diskurzusdeixisnek ez a sajátos formája a diskurzus egy részének lezárását jelöli, ez az *ennyi* mutató névmással valósul meg, például: *Ennyit akartam mondani*. Gyakran ezt a lezáró funkciót maga a névmás tölti be alapalkban, mintegy szerkesztetlen tagolatlan mondategységként. Ez utóbbi főként a beszélt nyelvre jellemző. A jelenség szemléltetésére a www.index.hu fórumán található Macskanevek – miért ne? című topikról hozok példát⁶: *Arról van szó, hogy ugye itt anno felvetődött egy macskás műsor ötlete. Aztán voltam a FIX-en Jackkel. Aztán Cicával közösen becserkéztük a főszerkesztőnőt, aztán ma hívtam, és azt mondta, OK! Tehát vasárnap, élőben Szuszámok vezetésével egy-egy óráss Doromból c. csak macskás show!!! Ezúton köszönöm nektek az ötletet!!! Köszönöm Cicának a segítséget és Petrának a megvalósítás lehetőségét! Köszönöm Jacknek előzetes türelmét! És külön köszönöm Safinak, hogy első műsoromban ő is vendég lesz. Ennyi.*⁷

⁶ Az internetes fórumok a nyelvhasználat egy újfajta, sajátos válfaját teremtették meg: az ún. virtuális szóbeliséget. A társalgás ugyan írásban történik, párhuzamosan többen is diskurzust folytatnak egymással általában egy adott témakörben, ám minden hozzászólásra azonnali válaszlehetőség van. A diskurzus az írásbeliség korlátai között a beszélt nyelv szabályaihoz közelít.

⁷ Az idézett szövegben szereplő nevek nagy része ún. nicknév, amelyet az internetes fórumokon használnak a beszélgetőpartnerek.

Az *annyi* névmásnak létezik egy már nem névmási használata is, s ez összefüggésben lehet az *ennyi* lezáró deiktikus funkciójával. Például: *Ha nem hozod időben a pénzt, neked **annyi***. Az *annyi* jelentése itt: 'vége', tehát: *Ha nem hozod időben a pénzt, neked véged van*.

3. A mutató névmások másik alapvető referenciális értelmezhetőségi lehetősége a deixis mellett a koreferencia. A koreferencia egyszerű, alapvető meghatározása a következő: a szövegben két nyelvi egység, mely lehet zéró + inflexiós morféma (pl. igei személyrag, birtokos személyjel), szó vagy kifejezés, ugyanarra a szövegvilágbeli dologra vonatkozik, referál. A két nyelvi egység közül lehet mindkettő kifejtő, elsősorban főnévi, lehet részben kifejtett, vagyis névmási, illetve morfematikus, és lehet zéró (vö. Tolcsvai 2001: 181–2). Ezen belül a névmási koreferencia pedig a következőképpen foglalható össze: a szövegben mind a visszautalás, mind az előreutalás esetén az antecedens, illetve a posztcedens egy fogalmi jelentésű szó, legtöbbször főnév, illetve főnévi csoport, de lehet más szófaj is, az anafora vagy a katafora pedig prototipikusan névmás vagy a névmási törlés következtében zéró, ez utóbbi esetben a felszínen inflexiós toldalékmorféma jelzi a törölt névmási elemet. A névmási forikus koreferencia a tagok közötti egyensúly szempontjából egyszerűre kétféle viszonyt hordoz: egyrészt szerkezetileg szimmetrikus, hiszen két tag kapcsolata, műveletileg viszont aszimmetrikus, ugyanis az egyik tag (a forikus névmás) csak a másik (a fogalmi jelentésű szó) ismeretében érthető meg (vö. Tolcsvai 2001: 200–1.) Tehát a kontextusfüggő forikus referencia esetében – mely a névmások s köztük tipikusan a mutató névmások legáltalánosabb és leggyakoribb szövegtani szerepe – az anaforikus vagy kataforikus névmás jelentése és funkciója a szövegtartalomtól válik teljessé, a kontextus tartalmazza azt a koreferens nyelvi elemet, tehát az antecedens vagy posztcedens, amelyre a névmás utal. Vagyis az antecedens és az anafora, valamint a posztcedens és a katafora általában szerkezetileg – s ez a tipikus – nem ugyanabban a mondategységben helyezkednek el, sőt többnyire nem is ugyanabban a mondategységben vannak. Példa a tipikus névmási anaforára:

*Tegnap Péter vett **egy új autót** (antecedens). Ma már **azzal** (mutató névmási anafora) ment meglátogatni a vidéki rokonait.*

Valamint a névmási kataforára:

*Péter végül megvette **azt** (mutató névmási katafora), amire mindig vágyott. **Az új autójára** (posztcedens) nagyon büszke volt.*

(Az utóbbi példában a névmásnak konnexiós referenciája is van, l. alább.)

A névmási koreferencia, s azon belül is a névmási anafora a magyar szövegtani szakirodalom legkidolgozottabb része. Nem véletlen, hogy a magyar pronominalizációval foglalkozó munkákban éppen a harmadik személyű személyes névmás és a mutató névmások vizsgálata történik meg elsősorban, hiszen a pronominalizáció sajátos esete a koreferenciának, méghozzá olyan szűkebb esete – ahogy már szó volt róla –, ami az elemek azonosságát követeli meg (vö. még Antal 1976: 279 is).

Ide kívánczik továbbá az az érintőleges megjegyzés is, hogy a harmadik személyű személyes névmások disztribúciós viszonyban vannak a főnévi mutató névmásokkal, azaz anaforikus szerepben korrelációban állnak egymással (pl. *ő – az*). (Vö. G. Varga 1988: 171, valamint Pléh-Radics 1976: 261–77; az *őket – azokat* használatáról l. még J. Soltész 1976: 257–60, Elekfi 1980: 299–305). Az anaforikus *ő – az* névmások használatával, a szabályszerűségek feltárásával részletesen Tolcsvai Nagy Gábor foglalkozott kognitív elméleti keretben (2000, 2001: 213–22).

Éppen ezért nem céлом a névmási koreferenciát ebben a dolgozatban minden részletében ismertetni, az egyeztetés és a határozottság kategóriáira kitérni a kérdéskör kapcsán. Mivel a mutató névmási koreferenciának létezik több sajátos, a tipikustól többé-kevésbé eltérő esete, az alábbiakban ezeket vázolom fel néhány példával illusztrálva.

3.1. Az anaforikus mutató névmásnak a magyarban szófaji szempontból tipikusan főnév vagy főnévi csoport, melléknév vagy melléknévi csoport, határozószó vagy határozószói csoport, valamint ige vagy igei csoport az antecedense. Előfordul azonban az is, hogy az antecedens szófajlag nem határozható meg pontosan, hiszen nem egy szó vagy szerkezet a névmás értelmezhetőségének a szövegelőzménye, hanem egy akár hosszabb szövegrészlet. Vegyük az alábbi példát (www.index.hu Macskanevek – miért ne? című topik):

*Picur fel akart jönni mellém, de Lucácska megelőzte, felugrott az ágyamra, és zajos morgással közölte, hogy én az övé vagyok. Picur visszamorgott, majd kikullogott a szobámból. Luca most diadalittasan rohangál birodalmában, alattvalója (azaz én) szomorú tekintetétől kísérve. Hiába, a macskák már csak **ilyenek**.*

Az *ilyenek* melléknévi mutató névmás antecedense az egész megelőző szövegrészlet. Az *ilyen* névmás tulajdonságkategóriát jelöl, de ebben az esetben egy olyan tulajdonságra referál, amely nem adható meg egyetlen lexémával vagy kifejezéssel, csak hosszabb körülírással. Egy másik hasonló példa:

R. írja: *Itt rohangászik (ti. a macska), néha sétál, majd hirtelen köríves perdüléssel vetődik valami láthatatlan ellenségre, beront a szekrény alá, békés pihenésből hirtelen végigrohan a lakáson hosszában. Szóval meg van kergülve.*

Sz. válasza erre: *Képzeld el, amikor nálunk **ilyet** csinál az egész társaság (ti. hét macska).*

Az *ilyet* mutató névmás antecedense az egész megelőző diskurzusrészlet, R. szövege teljes egészében. Ez a macskákra nagyon jellemző viselkedési forma ismét nem határozható meg egyetlen lexémával vagy kifejezéssel. Annak ellenére, hogy mindkét példában anaforikusnak kell alapvetően tekintenünk a mutató névmást, az *ilyen*-nek mégis van némi deiktikus jellege is, hiszen a szövegelőzmény és a névmás együttesen meghatároz, kijelöl egy-egy összefoglaló jellegű, tulajdonképpen tartalomváró szót, az első esetben ez a *tulajdonság*, tehát: 'a macskák ilyen tulajdonságokkal rendelkeznek', a második esetben a *viselkedés*: 'a macskák így viselkednek'.

Anafora és szövegdeixis egymásba fonódásáról Levinson (1994: 856) Lyons (1977)-re hivatkozva a következőket írja: „Analysts tend to make a practical distinction between anaphora (taken to be non-deictic) and textual deixis, while noting that the phenomena grade into one another, and in any case that anaphora is ultimately perhaps deictic in nature.”⁸ Ahogy fentebb kiderült: diskurzusdeixis esetén a mutató névmás önálló használata is kettős funkciót hordoz, vagyis deiktikus szerepe mellett anaforikus jellegű is. Egyelőre hipotetikusán feltételezem, hogy a főnévi és melléknévi mutató névmás ilyen jellegű kettős funkciója elkülönül. A főnévi mutató névmás esetén a deixis, míg a melléknévi esetében az anaforikus jelleg dominál, s ez összefüggésben lehet a referálás ontológiailag kétféle típusával: a nominális és a relacionális jellegű reprezentációval. Mindez azonban még további vizsgálat tárgya kell, hogy legyen.

3.2. Sajátos anaforikus viszonytnak kell tekintenünk azt az esetet is, amikor a mutató névmásnak valamilyen okból nincsen nyelvileg kifejtett antecedense. A szövegtani hiányjelenségeket vizsgálva Fricsovsky Éva (2000: 169) hozza az alábbi példát. Két fiatal férfi beszélget.

A: *Mitől olyan fáradt a feleséged?*

B: *Attól biztosan nem.*

⁸ Azaz: 'A kutatók arra törekednek, hogy éles különbséget tegyenek az anafora (amelyet nem tartanak deiktikusnak) és a szövegdeixis között, miközben megjegyzik, hogy a két jelenség összefolyik, és az anafora minden valószínűség szerint természeténél fogva deiktikus is egyben.'

Az anaforikus utalás itt látszólag antecedens nélküli. A névmás alapvetően egy társadalmilag meghatározott tabu miatt, a tabu megsértésének elkerülése végett tulajdonképpen helyettesít egy a szexualitás témakörébe tartozó szót. A megértés a szövegvilágból válik lehetővé, a *feleség* szó egyfajta „hívószóként” funkcionál ebben az esetben, s a megértést támogatja a grammatikai szerkesztés (a mutató névmás a kérdő névmással egyező szintaktikai szerepben áll ugyanazzal a morfológiai kifejezőeszközzel), valamint beszédben a mondatfonetikai eszközök. Sajátos, hogy a mély hangrendű mutató névmás a beszélt nyelvben gyakran kap a fentihez hasonló funkciót, tehát egy tabunak számító, ezért ki nem mondható tartalomra reflektál. Hasonló példa:

A: *Hogy vagytok a barátnőddel?*

B: *Tökéletes a lelki összhang, és az is nagyon jól működik.*

Vagy:

A: *Mit csinált tegnap az a két kutya a ház előtt?*

B: *Ne is mondd, hát azt.*

Nyelvileg kifejtetlen antecedenssel rendelkező mutató névmást használhatunk akkor is, ha eufemizálni akarunk vagy olyasvalamire célozni, amit valamilyen okból nem akarunk megnevezni. Például:

A: *Miért nem szereted Katit?*

B: *Azért, mert ő egy afféle nő (= rosszéletű, prostituált).*

Az *afféle* névmás eufemizáló 'prostituált' jelentése már a 18. századból is adatolható, s mind az Értelmező szótár, mind a készülő Nagyszótár fel is veszi ezt a használatot önálló jelentésként.⁹

3.3. A tipikustól eltérő az anaforikus viszony jellege az úgynevezett témaismétlő mutató névmások esetében is. A témaismétlő névmások használata elsősorban a beszélt nyelvre jellemző, a redundancia egy sajátos fajtájának tekinthetjük. A névmás funkciója itt egyfajta nyomósítás, az É. Kiss-féle modell (1983) szerinti úgynevezett mondatopikot sorolja a nyomatékos topik tartományába. A nyomatékos topik tartománya természetesen nem homogén, fokozatokat lehet megkülönböztetni a kontraszt markáns kifejezésétől kezdve a szünetkitöltő funkcióig. A témaismétlő mutató névmások kommunikatív funkciója is jól megragadható akkor, ha a topik és a komment a mondatban távol kerülnek egymástól, ilyenkor a témaismétlés a kommunikáció sikerét szolgálja, például: *Arról van szó, hogy egy olyan embertől, aki folyton hazudik, attól ne fogadj el semmilyen tanácsot* (vö. összefoglalóan Szalamin 1988: 90–3). A jelenség részletező kifejtésére s ennek példákkal való illusztrálására ebben a rövid dolgozatban most nincsen mód, a témaismétlő névmás leggyakoribb megjelenési formájára – nyomósító funkció, szintaktikai szempontból szerkezetileg összetett állítmányú mondat – álljon itt néhány példa a már idézett topikból (a téma a macskanevek): *A Moszat az eredetileg Maszat volt, de olyan „kettőig sem tudok számolni” képe volt mindig, hogy Moszatra módosult; Cimi azért lett, mert a Cirmi az túl evidens lett volna; A Lábtörlőt azt hogyan találtátok ki?*¹⁰

A fenti néhány példából is nyilvánvaló, hogy ezek a névmások az anafora nem tipikus, sajátos esetei. Az anaforikus névmás és az antecedense mindig ugyanabban a tagmondatban található,

⁹ Köszönettel tartozom Mártonfi Attilának, hogy erre felhívta a figyelmemet.

¹⁰ Azt, hogy ez a témaismétlő névmások leggyakoribb formája és funkciója, alátámasztja Szalamin Edit (1988) beszélt nyelvi vizsgálata, valamint saját – internetes korpuszon végzett – vizsgálatom is.

egymással esetben és számban egyeztetve vannak¹¹, a névmás nem azonosít, erősen eltávolodik eredeti funkciójától, diskurzuspartikula-szerű szerepe van. Nyilvánvaló azonban, hogy a funkcionális hasonlóság ellenére a témaismétlő névmások formailag nem sorolhatók a partikulák közé. A partikula ugyanis olyan viszonyzó, amely egyrészt nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai, sem szintaktikai kapcsolatot, és nem lehet mondatrész (vö. Kugler 2000: 275). A témaismétlő névmás azonban ezeknek a kritériumoknak nem tesz eleget az antecedenssel való kötelező szám- és esetbeli egyeztetés miatt. Vagyis a témaismétlő mutató névmások formailag értelmezők, funkcionálisan partikulák.

Szalamín Edit felhívja a figyelmet arra, hogy létezik fókuszismétlő névmás is egy speciális esetben, ha a főnévi igenév fókuszpozícióban áll, és közelre mutató névmás utal vissza rá, melynek szerepe ilyenkor a fókusz kiemelése. Például: *Nevetségessé válni, ez a fő félelme* (Szalamín 1988: 97). Ez a jelenség azonban eltér a témaismétlő névmások funkciójától. A magas hangrendű mutató névmás ugyanis itt nem értelmezőszerű még formailag sem, hiszen a névmás beilleszkedik egy tagolt mondat szintaktikai szerkezetébe. Az ilyen típusú mutató névmási használat az úgynevezett előrevetett propozitumot tartalmazó mondatokban található. Az előrevetett propozitum nemcsak főnévi igenéves szerkezet lehet, hanem akár egyetlen szó, más típusú szintagma, tagolatlan mondat vagy teljes mondat is (vö. Keszler 2000: 468). A mutató névmás olyan módon kapcsolja az előrevetett propozitumot a rá következő mondathoz, hogy részben visszamutat annak szövegbeli helyzetére, részben tartalmilag is referál rá a névmás önálló használata révén, vagyis a diskurzusdeixis funkciójában van. Például:

*A városrehabilitáció, a városmegújítás lehetőségei – ez volt az egyik kérdéskör. (Jk.)
Gyorsan az állatorvoshoz – most csak erre gondolj! (Fórum.)*

3.4. A mutató névmások jól körvonalazható, sajátos forikus referenciája a konnexiós referencia. A konnexiós referencia nem más, mint a névmási koreferencia speciális, mondatszinten grammatikalizálódott esete. Ezt a funkciót mindig mély hangrendű mutató névmás tölti be utalószóként. Az utalószó pedig nem más, mint grammatikalizálódott anafora vagy katafora, s ebben az esetben a referenset tulajdonképpen maga a mellékmondat képviseli fogalmilag kifejtve a mondatrendtől függően antecedensként vagy posztcedensként. Például kataforikus utalószói szerepű mutató névmás: *Azt mondta, hogy eljön* (tárgyi alárendelés), anaforikus: *Hogy mikor intézem el ezt az ügyet, az még bizonytalan* (alanyi alárendelés). A vonatkozó mellékmondatok esetében a kötőszói szerepű vonatkozó névmás korrelációban áll a főmondatbeli utalószói szerepű mély hangrendű mutató névmással. Természetesen a mutató és a vonatkozó névmás ilyenkor szükségszerűen ellentétes irányú referenciával rendelkeznek.

A grammatikai szerepkörön túl azonban az utalószói szerepű mutató névmások is a szövegben, a szövegvilágban értelmeződnek, s – itt ismét egyelőre hipotetikusan állítom – a mellékmondat fajtájától függően eltérő módon. A tartalomváró hogy kötőszós mellékmondat esetén a névmás antecedense vagy postcedense maga a mellékmondat. A vonatkozó mellékmondatok esetében azonban nem szükségszerűen a mellékmondat tartalmazza azt a nyelvi elemet, amely az utalószói szerepű mutató névmást értelmezi. Előfordulhat olyan szerkesztésmód, amelyben az utalószó referenciális értelmezését a kontextus tartalmazza. Például:

Péter végre megvette azt, amire vágyott. Másnap az új autójával indult a vidéki rokonaihoz.

¹¹ Ezért sorolják be a témaismétlő szerkezeteket az értelmezős szerkezetek közé, jóllehet Károly Sándor felhívja a figyelmet arra, hogy ezek csak formailag értelmezősek, valójában nem tekinthetők annak (Károly 1958: 32).

Az *az* névmás és így a vonatkozó névmás postcedense a második mondat új autójával főnévi csoportja. Az ilyen típusú szerkesztés feltételezhetően a beszélt nyelvre jellemző. Mindennek tisztázásához azonban további vizsgálódások szükségesek.

3.5. A mutató névmási koreferencia szerkezeti és műveleti szabályainak megfelelően működnek az *ugyan-* előtaggal rendelkező úgynevezett azonosító mutató névmások. Az *ugyan-* előtag jóvoltából azonban a névmás egyedít. Az előtag funkciója pedig sokszor a nyomatékosítás vagy a teljes referenciális azonosság kiemelése. Példa az *ugyan-* előtag nyomatékosító szerepére:

S.: *El kellene már vinni a makkát az állatorvoshoz minél előbb.*

Sz.: *Gondolatolvasó vagy!!! ☺ Ugyanezt akartam javasolni.* (Fórum.)

Az *ugyanezt* névmás itt teljesen azonos funkcióban szerepel a nyomosító partikulával szerkesztett *ezt* névmással: *Pont/pontosan ezt akartam mondani.*

Ha az *ugyan-* előtagú mutató névmás szerepe a teljes referenciális azonosság kifejezése, az antecedensétől való távolsága minimum két mondategységnyi. Például:

Zsuzsa vett egy estélyi ruhát, ebben ment az Operabálba. Később ugyanebben a ruhában jelent meg a követségi fogadáson is.

Az *ugyan-* előtagú mutató névmások mindig tartalmazzák a viszonyítás mozzanatát az előtagjuk következtében. Ennek következtében, ha utalószerkezetben szerepelnek, a mellékmondatuk hasonlító jelentésárnyalattal rendelkeznek, a kötőszó így a *mint*, illetőleg a mellékmondatba betehető a *mint* kötőszó. Például:

Ez a kicsica ugyanúgy néz ki ezen a képen, mint Bencus. (Fórum.)

Ugyanúgy csak blöfföltem, (mint) ahogy a múltkor is. (Fórum.)

4. Végezetül meg kell említenünk a mutató névmás használatának azokat az eseteit, amikor a névmás már nem eredeti funkcióiban szerepel, s ezért megkérdőjeleződik a névmási szóosztályhoz való tartozása. A témaismétlő névmások esetében is hasonló a helyzet, ott azonban még megvan az anafora és az antecedens közötti szerkezeti szimmetria és a műveleti aszimmetria. Az alábbi esetekben azonban már ez sincs meg.

Az egyik viszonylag gyakori eset a melléknévi mutató névmás hangsúlytalan, formailag jelzői szerepe.¹² Egyrészt állhat pusztán főnévi alaptag jelzőjeként, ilyenkor az alaptag hangsúlyos:

'Ez csak afféle 'kifogás, nem érdemes törődni vele. (Fórum.)

'Ez egy ilyen 'dicséretfészeség volt. (Fórum.)

Másrészt állhat a névmás jelzővel ellátott főnév előtt is:

Mint afféle régivágású úriember, mindig hordott magával kalapot és sétapálcát.

Ez amolyan óriási termetű macska. (Fórum.)

Az *afféle* mutató névmás ezekben a példákban nem deiktikus és nem is koreferens semmilyen szövegelőzménnyel. Látszólag jelzői szerepű, de hangsúlytalan, így valamiféle diskurzuspártikulai funkcióban van. A partikulai funkció főképpen akkor nyilvánvaló, ha a mutató névmás jelzős főnév

¹² A jelenségre Mártonfi Attila hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm neki.

előtt szerepel. Valójában a névmás jelzői szerepköre csak látszólagos, hiszen – többek között – a mondatrészszernek megfelelő kérdéssel rákérdezni nem lehet.

A mutató névmások partikulaként való viselkedése főként a beszélt nyelvre jellemző sajátosság. Keszler Borbála kötetlen beszélgetések grammatikai vizsgálatát végezve el, több hasonló példát talált; ő még „a töltelékszókhoz közel álló”-nak nevezte ezeket a mutató névmásokat (1983: 175):

*...van egy **ilyen** marha jó pasi az egészbe, aki földrajztanár, és most a tanácsnál dolgozik, **ilyen** nagy szervező alak.*

*Szóval ... Békés város ... na, szóval van egy barátom, aki lenn volt **ilyen** népművelési gyakorlaton Békésen.*

Nyilvánvalóan eltávolodik a kijelölő jelzői szerepű mutató névmás eredeti névmási funkciójától, ha hangsúlytalan, például: *Csak ne 'volna az az 'adósság!, 'Ki ez a 'nő a Géza szobájában?* (A kérdés nem Géza szobájában hangzik el.) (Vö. Kugler–Laczkó 2000: 166.)

Hasonlóképpen partikulaként viselkedik hangsúlytalanul az *azért* eredetileg mutató névmási határozószó. Nem deiktikus és nem koreferens az alábbi példákban (a már idézett topik példái): *Tizenhét év azért nem semmi!, Ezek (ti. nevek) azért nem olyan jók, mint a Lábtörlő!, Azért a Zselére (macskané) kíváncsi lennék!, Ez azért már túlzás!* Jellegzetesen felkiáltó mondatokban szerepel ez a diskurzuspartikulai funkcióban lévő nyelvi elem. Feltehetően inkább beszélt nyelvi jelenségnek tekinthetjük az *azért* partikulaszerű használatát is.

Ugyancsak felkiáltó mondatokban szerepelnek az *úgy, annyira, olyan* névmási elemek akkor, ha nem rendelkeznek deiktikus vagy forikus referenciával. Például: *Úgy szeretnék hazamenni!, Annyira vágyom már a pihenésre!, Olyan szép vagy!* Kugler Nóra megállapítja róluk, hogy ezek fokozó szerepű névmások, s azért nem tarthatjuk őket partikulának, mert más szóosztályba jól beilleszthetők (Kugler 2000: 278). Ezzel a megállapítással teljes mértékben egyetérthetünk, de nem a névmások, hanem a határozószók közé kellene ezeket a nyomósító szerepű lexémákat sorolni, egyrészt mert nincsenek névmási funkcióik, másrészt mert jelentésük a *nagyon* határozószóval azonos. Az *olyan* ráadásul ragtalanul fok-mérték határozói mondatrészszerpet tölt be.

Beszélt nyelvi sajátosságként tarthatjuk számon az *ugyanakkor* eredetileg azonosító szerepű határozószói névmást kötőszói szerepkörben. Jelentése ilyenkor: 'egyszersmind; egyben'. Például:

Ugyanakkor teljes egészében jónak tartom azt a koncepciót, amit a Főépítési Iroda ebben a pillanatban Csepel-északról vagy a Csepel-szigetről alakított, és ami ebben az anyagban is található. (Jk.)

Ugyanakkor nekünk, fővárosi közgyűlésnek, fővárosi képviselőknek az a felelősségünk, hogy a város egészének érdekeit nézzük. (Jk.)

A mutató névmások itt vázolt sajátos szerepkörei természetesen további adatgyűjtést és vizsgálatokat igényelnek.

SZAKIRODALOM

- Antal László 1976. Gondolatok a magyar pronominalizációról. *MNy.* 72: 221–81.
 Bencze Lóránt 1992. Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábrián Pál hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 41–9.
 É. Kiss Katalin 1983. A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *NyTudÉrt.* 116. Akadémiai Kiadó Budapest.
 Elekfi László 1980. A névmási elemek (anaforikus) használata. *NyTudÉrt.* 104. Akadémiai Kiadó, Budapest, 229–305.

- Fricsovszky Éva 2000. Szöveghiányok retorikai és szövegtani keretben. In: Földi Éva–Gadányi Károly (szerk.): *Vox humana*. Bolla Károly professzor hetvenedik születésnapjára. ELTE, Budapest, 168–70.
- Grundzüge einer deutschen Grammatik*. 1981. Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von K. E. Heidolph, Walter Flämig und Wolfgang Motsch. Berlin.
- Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NyTudÉrt.* 16. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 164–202.
- Keszler Borbála 2000. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 67–76.
- Keszler Borbála 2000. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 461–71.
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 152–75.
- Kugler Nóra 2000. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 275–81.
- Laczkó Krisztina 2002. Névmás és helyettesítés. *Nyr.* 126: 470–81.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások néhány sajátos szerepéről. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE, Budapest, 191–7.
- Laczkó Krisztina 2003. Névmási határozószó vagy határozószói névmás? (Megjelenés alatt.)
- Levinson, Stephen C. 1994. Discourse Deixis. In: Asher R. E. (ed.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Pergamon, 846.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sidney, Cambridge University Press.
- A magyar nyelv értelmező szótára* I. 1978. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba–Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és szöveg. *ÁNyT.* 11: 261–77.
- J. Soltész Katalin 1976. Mikor őket, mikor azokat? *Nyr.* 100: 257–62.
- Szalamon Edit 1988. Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok. Linguistica, Ser. A, Studia et Dissertationes, I.* Budapest, 91–101.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. Vázlat az ő – az anaforikus viszonyáról. *MNy.* 96: 282–95.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tompa József 1964. Az az néha fölösleges. *MNy.* 60: 359–63.
- Tompa József 1976. Mutató névmásaink némely bökkenőjéről. In: *Anyanyelvi olvasókönyv*. Gondolat Kiadó, Budapest, 159–73.
- G. Varga Györgyi 1988. Gondolatok a nyelvtani szám és személy dolgáról. *MNy.* 84: 167–72.

Laczkó Krisztina

SUMMARY

Laczkó, Krisztina

A functional study of demonstrative pronouns

This paper presents the typical and special textual functions of the class of demonstrative pronouns. Given that, among pronouns, it is demonstrative pronouns that have the widest range of referential interpretation, they likewise have the largest number of functions. The author first gives a detailed account of their typical roles, deixis and coreference. In addition, she introduces general as well as divergent or specific possibilities of their interpretation. Finally, she discusses cases of the use of demonstrative pronouns where the pronoun no longer fulfils its original pronominal functions. The sample material presented covers both written and spoken text types.